

Waldemar W. Budner

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Wydział Zarządzania, Katedra Ekonomiki Przestrzennej i Środowiskowej
w.budner@ue.poznan.pl

**ZNACZENIE EKONOMII PRZESTRZENNEJ
W WYKSZTAŁCENIU EKONOMISTY**

Streszczenie: W pracy podjęto rozważania dotyczące potrzeby uwzględnienia ekonomii przestrzennej – wywodzącej się z geograficznej tradycji badań w kształceniu ekonomistów. Określono rolę, jaką odgrywa w wykształceniu ekonomistów postrzeganie przestrzeni w analizie zjawisk i procesów gospodarczych. Przeprowadzona analiza wskazuje, jakie problemy naukowe oraz jakie zagadnienia mogą i powinny być przedmiotem nauczania akademickiego. Ponadto w pracy określono zakres zainteresowań ekonomii przestrzennej i jej stosunek do dyscyplin pokrewnych.

Słowa kluczowe: ekonomia, geografia ekonomiczna, ekonomia przestrzenna, kształcenie.

Klasyfikacja JEL: A11, A12, A22, B49.

**THE SIGNIFICANCE OF SPATIAL ECONOMICS IN ECONOMIC
EDUCATION**

Abstract: The paper discusses the need for taking into account spatial economics, derived from the geographical research tradition, in the education of economists. It discusses the perception of space in the analysis of economic phenomena and processes and the role this plays in the education of economists. The analysis shows what scientific problems and what issues can and should be the subject of academic education. In addition, the paper defines the scope of interest for spatial economics and its relationships with related disciplines.

Keywords: economics, economic geography, spatial economics, education.

1. Przestrzenny wymiar gospodarowania – wprowadzenie

Olbrzymie, a do tego nadal wzrastające zróżnicowanie przestrzeni, a zarazem jej kompleksowość sprawia, że gospodarka i gospodarowanie ujawniają swój przestrzenny charakter. Relacje i procesy zachodzące pomiędzy podmiotami w gospodarce są również zróżnicowane przestrzennie praktycznie w każdej skali. To sprawia, że struktura gospodarki poszczególnych regionów, krajów i całego świata charakteryzuje się złożonością i wysoką niejednorodnością. Przedmiotem gospodarowania są ograniczone zasoby. Ich wykorzystanie zależy od wielkości, techniczno-technologicznych możliwości ich pozyskania, a przede wszystkim przydatności do aktualnych potrzeb społeczeństwa związanych m.in. z poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Stąd społeczności stojące na niskim poziomie rozwoju, dysponujące niewielkimi możliwościami technicznymi i skromnym kapitałem ograniczają działalność gospodarczą do rodzimych zasobów; zaś lepiej rozwinięte sięgają po materię i energię będącą w dyspozycji innych ludzkich zbiorowości. Rozszerza to zasięg przestrzenny oraz strukturę i jakość przedmiotu gospodarowania [Kuciński 1999, s. 11]. Należy zatem podkreślić, że przedmiot gospodarowania (zasoby) jest zróżnicowany przestrzennie, a jego rozmieszczenie często nie pokrywa się ze strukturami przestrzennymi podmiotu gospodarowania, czyli społeczeństwem regionów i krajów.

Dysproporcje rozwoju gospodarczego sprawiają, że stopień zróżnicowania podmiotów gospodarowania (regionów, krajów) jest znaczny. Implikacją tego jest zróżnicowany poziom: produkcji dóbr i usług, ich podziału, wymiany i konsumpcji. W konsekwencji procesów ekonomicznych dochodzi do olbrzymich zróżnicowań w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego społeczeństw, które pogłębiają się w czasie. Przestrzeń ekonomiczna krajów i regionów współczesnego świata staje się wysoce heterogeniczna. K. Kuciński [2009, s. 39] uważa, że przybiera ona różny charakter określony dwubiegunowo. Odpowiada to podziałowi gospodarczemu krajów rozwiniętych wysoko i słabo. Poszczególne cechy przestrzeni ekonomicznej są zatem silnie powiązane z poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Przestrzeń ekonomiczna może być m.in.:

- pierwotna lub wtórna; w krajach rozwiniętych pierwotna przestrzeń jest wynikiem zachodzących procesów rozwojowych, służy ich interesom i jest dostosowana do ich poziomu rozwoju i specyfiki; natomiast w krajach słabo rozwiniętych przestrzeń ekonomiczna jest w znacznej mierze pochodną procesów dokonujących się w lepiej rozwiniętych gospodarkach i na ogół służy ich interesom;

- zamknięta lub otwarta; w krajach rozwiniętych przestrzeń jest na ogół zamknięta, tzn. że jest już zagospodarowana, a nowe zagospodarowanie wymaga przekształcenia dotychczasowego sposobu jej użytkowania; natomiast w krajach słabo rozwiniętych przestrzeń jest jeszcze w znacznym stopniu otwarta, a jej bezpośrednie wykorzystanie nie wymaga na ogół przekształcania dotychczasowego zagospodarowania;
- ciągła lub nieciągła; wraz ze wzrostem poziomu rozwoju wzrasta ciągłość przestrzeni ekonomicznej wyrażonej stopniem wykorzystania gospodarczego terenów;
- jednorodna lub zróżnicowana; jednorodność lub małe zróżnicowanie poziomu i intensywności zagospodarowania terenów odnoszą się na ogół do krajów wysoko rozwiniętych, jednak w wyniku upadku gospodarczego obszarów lub znacznego skoku inwestycyjnego stopień zróżnicowania przestrzeni ekonomicznej może wzrastać nawet w krajach dotychczas wysoko rozwiniętych.

Prowadzenie działalności gospodarczej jest zawsze związane z koniecznością dostosowywania do istniejących i zmieniających się w danym miejscu warunków gospodarowania – innymi słowy – z ekonomizacją przestrzeni geograficznej. Polega ona nie tylko na uwzględnianiu jej ograniczonych zasobów, ale również uwzględnianiu jej samej, tzn. że przestrzeń staje się w coraz większym stopniu dobrem rzadkim. To w powiązaniu z poprzednią cechą (ograniczonnością zasobów) powoduje kolejne trudności w rozmieszczeniu gospodarki. Z przeprowadzonych rozważań można wyprowadzić wniosek, że prawidłowe rozmieszczenie i powiązanie organizacyjne całej gospodarki (podmiotów gospodarczych, rynków zbytu, czynników produkcji) z uwzględnieniem jej geograficznych (przestrzennych) uwarunkowań może się stać kluczowym czynnikiem wzrostu gospodarczego.

Celem opracowania jest wskazanie potrzeby i uzasadnienie nauczania ekonomii przestrzennej na kierunkach ekonomicznych – wywodzącej się z geograficznej tradycji badań przestrzennych – oraz określenie roli, jaką odgrywa w wykształceniu ekonomistów postrzeganie przestrzeni w analizie zjawisk i procesów gospodarczych. Ponadto w pracy zostanie określony zakres zainteresowań ekonomii przestrzennej i jej stosunek do dyscyplin pokrewnych.

2. Tradycje geografii w badaniach przestrzeni

Przestrzeń, choć nie samoistna, zawsze była i jest nadal przedmiotem badań i nauczania geografii. Geografia jest nauką o długiej tradycji sięgającej czasów starożytnej Grecji. Tak głębokie korzenie wynikają z faktu, że przestrzenne zróżnicowanie zjawisk na Ziemi było od zawsze przedmiotem zainteresowania człowieka. Od dawnych czasów ludzie obserwowali i relacjonowali różnice w cechach Ziemi i ludzi napotykanych podczas swych podróży; próbowali dociekać przyczyn tych różnic. W rezultacie powstał pewien zasób wiedzy o cechach powierzchni Ziemi i jej mieszkańców określany jako geografia¹. Współczesna starożytnym Grekom geografia nie była jednak w pełni ukształtowaną nauką.

Podstawy nowożytnej geografii uprawianej jako dyscypliny naukowej, rozwijanej w środowisku akademickim, stworzyli dopiero w połowie XIX w. uczeni niemieccy. Za twórców nowego nurtu w rozwoju geografii uznaje się Alexandra von Humboldta (1769–1859) i Karla Rittera (1779–1859). Von Humboldt w swoim dziele *Kosmos – rys fizycznego opisu świata* [*Kosmos – Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*, 1845–1858], zawierającym syntezę wiedzy przyrodniczej o Ziemi i wszechświecie, określił między innymi istotę użytego po raz pierwszy pojęcia geografia fizyczna, ale również opracował metodykę badań zależności między elementami środowiska przyrodniczego. Badał również zależności pomiędzy przyrodą organiczną a nieorganiczną. Prace Rittera opisywały kulę ziemską z punktu widzenia antropocentrycznego, wykazując wpływ środowiska przyrodniczego na działalność człowieka i jego aktywność. Ritter przyczynił się również do rozwoju geografii regionalnej (19 tomów *Wielkiej geografii regionalnej* [*Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen* 1817–1859]).

Zakres badań geografii obejmował od początku zarówno środowisko przyrodnicze, jak i przejawy działalności człowieka. Geografia funkcjonowała zatem na styku nauk przyrodniczych i ekonomicznych. W ujęciu instytucjonalnym geografia, zdaniem R. Domańskiego [2010, s. 9], przez długi czas była związana z zespołem nauk geograficznych uprawianych na wydziałach przyrodniczych uniwersytetów, a w mniejszym zakresie w wyższych szkołach handlowych i ekonomicznych. Wynikająca z tej pozycji uniwersalność geografii oraz jej właściwość do syntetyzowania wiedzy sprawiały, że stawiano ją w centralnym miejscu systemu nauk. Takie umiejscowienie geografii

¹ Jako twórcę terminu geografia uznaje się greckiego filozofa Eratostenesa z Cyreny (276–194 r. p.n.e.). Nazwa ta pochodzi od dwóch słów: *ge* – Ziemia oraz *graphein* – pisać.

stało się jednak później przyczyną problemów z jej tożsamością jako spójną dziedziną nauki.

Mimo że geografia nie jest nauką jednorodną, do II wojny światowej ujmowano i uprawiano ją jako naukę całościowo, tzn. bez wyraźnego podziału na dyscypliny. Sam termin geografia ekonomiczna został wprowadzony do nauki już w drugiej połowie XIX w. przez P.E. Levasseura – francuskiego ekonomistę i geografa. Można jednak przyjąć, że wyraźny i nieodwracalny podział geografii nastąpił właśnie po II wojnie światowej. Wyodrębniły się wówczas dwa kierunki w naukach geograficznych: geografia fizyczna oraz geografia społeczno-ekonomiczna [Rykiel 2006, s. 12]. Ze względu na różnorodność i rozległość przedmiotu geografii oraz urozmaiconą metodologię nazwę „geografia” należy traktować jako skrót terminu „zespół nauk geograficznych”. Jego skład tworzą trzy działy (inaczej dyscypliny podstawowe):

- geografia fizyczna należąca do nauk przyrodniczych,
- geografia ekonomiczna należąca do nauk społecznych,
- geografia regionalna – kompleksowo integrująca wiedzę o określonym obszarze.

Zgodnie z powszechną w nauce zasadą redukcjonizmu przedmiot badań danej dyscypliny jest dzielony na drobniejsze części. To przyniosło nauce specjalizację wyrażającą się w wydzielaniu dyscyplin szczegółowych (gałęzi) o jeszcze węższym zakresie badań.

W skład geografii fizycznej zajmującej się środowiskiem przyrodniczym, jego cechami, przestrzennym zróżnicowaniem tych cech oraz zjawiskami je kształtującymi wchodzi: biogeografia, geomorfologia, klimatologia, oceanografia, hydrografia lądu, glaciologia, geografia gleb itd. Z kolei w geografii ekonomicznej, zajmującej się wszelkimi aspektami działalności człowieka, przestrzennymi strukturami życia społecznego i gospodarczego oraz poszczególnych działów gospodarki, dyscypliny szczegółowe tworzą m.in. geografia: ludności, osadnictwa, polityczna, rolnictwa, przemysłu, handlu i usług, komunikacji czy turystyki. Największe rozdrobnienie przedmiotu badań, w podejściu redukcjonistycznym, nastąpiło w stosunku do najstarszego z działów geograficznych – geografii regionalnej.

Równocześnie poszczególne gałęzie geografii fizycznej i ekonomicznej wykazują ścisłe związki z innymi pokrewnymi działami wiedzy. Dyscypliny geografii fizycznej wiążą się z naukami przyrodniczymi, np.: geomorfologia z geologią i fizyką, klimatologia z fizyką atmosfery, hydrografia z hydrologią i chemią, glaciologia z kriologią i fizyką lodu, geografia gleb z gleboznawstwem i biologią itd. Podobnie dyscypliny geografii ekonomicznej wykazują powiązania z naukami społecznymi i ekonomicznymi, jak np.: geografia

ludności z demografią i statystyką, geografia osadnictwa z historią i urbanistyką, geografia rolnictwa z naukami rolniczymi i ekonomią itd.

3. Geografia jako nauka ekonomiczna

Źródła współczesnej geografii ekonomicznej wywodzą się z powstałej w połowie XIX w. antropogeografii, definiowanej najczęściej jako nauka o wzajemnych stosunkach między człowiekiem a przyrodą, oraz z rozwijającej się równolegle geografii handlowej, zajmującej się głównie rozmieszczeniem i obrotem surowcami. Geografia ekonomiczna, jako subdyscyplina, wyodrębniła się trwale po II wojnie światowej jako nauka badająca społeczeństwo i formy jego działalności gospodarczej w powiązaniu z warunkami przyrodniczymi oraz stosunkami społecznymi i ekonomicznymi określonego miejsca i czasu. Geografia ekonomiczna nazywana jest też często geografią społeczno-ekonomiczną; w przeszłości nazwa ta była synonimem geografii gospodarczej. Utożsamianie geografii gospodarczej z geografią ekonomiczną jest nie do końca słuszne. Przyjmując, że gospodarka to całokształt aktywności przedsiębiorców, na którą składa się wytwarzanie dóbr i świadczenie usług zgodnie z potrzebami ludności, to ekonomia obejmuje nie tylko produkcję, ale również dystrybucję i konsumpcję dóbr. Ekonomia jako nauka bada zachowania ludności (podmiotów gospodarczych) w procesie gospodarowania, ale również procesy podziału dóbr i usług w społeczeństwie. Dotyczy zatem szerszego zakresu przedmiotowego, analogicznie geografia ekonomiczna również.

W okresie powojennym, pod wpływem ideologii marksistowskiej, w wielu krajach (w tym również w Polsce) tematyka ludnościowa i społeczna została zepchnięta na dalszy plan, a eksponowane były zagadnienia gospodarcze. Używano więc nazwy geografia gospodarcza. Pod wpływem geografii anglosaskiej w latach 70. XX w. nastąpił wzrost zainteresowania sferą społeczną w geografii polskiej i nazwę tej dyscypliny poszerzono na geografie społeczno-ekonomiczną. Podjęcie w geografii społecznej kwestii kapitału społecznego i postrzeganie ludności w kategoriach kapitału ludzkiego i kulturowego stało się przejawem przekształcania tej dyscypliny. Obecnie geografia ekonomiczna integruje kwestie gospodarcze i społeczne. Własności społeczne należy często rozpatrywać w geografii w powiązaniu z cechami ekonomicznymi, dlatego obecnie powszechnie używa się nazwy geografia ekonomiczna – zajmująca się przestrzenną strukturą gospodarki narodowej jako całości oraz poszczególnymi działami gospodarki i życia społecznego.

Ujęcie przestrzenne jest oczywiście „solą” w geografii. Wynika ono z samego definiowania przedmiotu badań. Klasyczna geografia tradycyjnie zajmuje się głównie przestrzenią, podczas gdy szczególną cechą ekonomii jest uwzględnianie czynnika czasu (przykładem są chociażby stopy procentowe będące miarą zysku w czasie). Jednak wraz z postępem globalizacji zwiększa się tempo zmian zjawisk badanych przez geografów, rośnie też konieczność wprowadzenia do tradycyjnych przestrzennych koncepcji geograficznych czynnika czasu. W celu ukazania dynamiki zjawisk w przestrzeni należy łączyć analizę przestrzenną z uwzględnieniem czasu.

Bez geografii ekonomicznej współczesne rozumienie różnorodnych zjawisk i procesów ekonomicznych oraz ich organizacji przestrzennej, ze względu na silne zróżnicowanie gospodarcze świata, odmienne uwarunkowania regionalne gospodarek i społeczności oraz specyficzne warunki lokalnego rozwoju ekonomicznego, jest bardzo trudne i zarazem niepełne. Geografia ekonomiczna analizuje i śledzi strukturalne i przestrzenne przeobrażenia gospodarek w różnej skali. W tym m.in. przejawiają się związki geografii ekonomicznej z ekonomią. Potrzeba dostrzegania i uwzględniania w zarządzaniu gospodarką (w różnej skali) jej przestrzennego wymiaru stała się koniecznością. Wprawdzie truizmem jest określenie, że wszystko dzieje się w określonym czasie i miejscu, ale nie zawsze i przez wszystkich jest to uświadamiane. Zróżnicowane uwarunkowania rozwojowe tych miejsc wpływają na ich dynamikę gospodarczą. W taki sposób ujawnia się wzrastające znaczenie geografii dla dziedziny nauk ekonomicznych, a zwłaszcza ekonomii i nauk o zarządzaniu.

Na początku lat 90. XX w. pojawił się za sprawą ekonomisty Paula Krugmana² termin „nowa geografia ekonomiczna”. Krugman włączył do głównego nurtu ekonomii zagadnienia przestrzenne. Nowa geografia ekonomiczna jest teorią wyjaśniającą m.in. zjawiska związane z procesem globalizacji gospodarki, a także przepływy w handlu międzynarodowym. Zajmuje się też poszukiwaniem przyczyn nierównomiernego rozwoju poszczególnych krajów i regionów. Stąd też źródeł nowej geografii ekonomicznej należy szukać nie w samej geografii, a raczej w ekonomii rozwoju³ i ekonomii międzynarodowej. Krugman wskazuje na wewnętrzne (endogeniczne) czynniki wzrostu

² Paul Krugman (ur. 1953) – ekonomista amerykański, twórca tzw. nowej geografii ekonomicznej (*new economic geography*) – teorii wyjaśniającej m.in. zjawiska związane z procesem globalizacji, a także nowej teorii handlu międzynarodowego. Za jej opracowanie otrzymał w 2008 r. Nagrodę Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii.

³ Ekonomia rozwoju to dział ekonomii zajmujący się aspektami gospodarczymi procesu rozwoju w krajach o niskim dochodzie. Ekonomia rozwoju zajmuje się analizą istoty

gospodarczego krajów, a nie wyłącznie na zasoby importowane (kapitał, pracę czy technologię). Jego zdaniem, rozwój regionalny (obszarów) powinien być efektem wewnętrznym, determinowanym przez region „od dołu”. Słowo „nowa” w nazwie wskazuje raczej na inne (nowe) spojrzenie na gospodarkę i jej rozwój oraz przestrzenną organizację.

Krugman nie odcina się od tradycyjnej myśli geograficznej. Za to, że pozostaje ona poza głównym nurtem ekonomii, obwinia on teoretyków ekonomii, którzy nie mogąc ująć skomplikowanych problemów geograficznych w formie modeli matematycznych właściwych głównemu nurtowi teorii ekonomicznych, pozostawili je poza nawiasem tego nurtu [Domański 2010, s. 11]. K. Kuciński [2009, s. 29] za istotę nowej geografii ekonomicznej uznaje próbę wyjaśnienia i uzasadnienia obserwowanego współcześnie przenoszenia podmiotów gospodarczych, zwłaszcza przemysłowych, z krajów i regionów o wyższym poziomie rozwoju gospodarczego do państw słabiej rozwiniętych oraz formowanie się skupisk (tzw. klastrów) powiązanych z sobą więzami współpracy i korzystających z pozytywnych rezultatów sąsiedztwa podmiotów gospodarczych różnego rodzaju (dzięki którym możliwy jest efekt synergii). Za główne nurty nowej geografii ekonomicznej należy uznać: (1) badanie procesów związanych z powstawaniem skupisk przedsiębiorstw (klastrów) w aglomeracjach, których przesłanką lokalizacyjną są zewnętrzne korzyści (wynikające z otoczenia) i korzyści skali; (2) badanie różnic w poziomie, dynamice, kierunkach i perspektywach rozwoju gospodarczego regionów. Można więc uznać, że nowa geografia ekonomiczna nie jest nowo powstałą subdyscypliną, jest innym spojrzeniem na pole badawcze geografii, wykorzystującym związki z innymi dyscyplinami nauki – w tym przypadku silniejsze związki z ekonomią.

Krugman, oceniając pozycję geografii ekonomicznej (ujmowanej często zamiennie z gospodarką przestrzenną) względem głównego nurtu ekonomii, doszedł do wniosku, że pozycja ta nie jest właściwa. Główni teoretycy ekonomii pomijali i zaniedbywali geografię. W rezultacie znalazła się ona poza tym nurtem. Stało się tak nie z powodu braku zainteresowania geografią ekonomiczną, lecz dlatego, że teoretycy ekonomii uważali, iż jej problematyka jest zbyt oporna, nie można jej badać, posługując się terminami teorii ekonomii. Krugman postawił sobie za cel wypełnienie tej luki w teorii ekonomii i włączenie geografii ekonomicznej do jej głównego nurtu. Stwierdza on, że nadszedł ku temu właściwy czas, gdyż pojawiły się w ekonomii nowe modele pozwalające na integrację przestrzennych wymiarów gospodarki

i przyczyn masowego ubóstwa oraz czynników, kierunków i narzędzi pobudzania rozwoju gospodarczego.

z teorią ekonomii. W jego ujęciu geografia staje się gospodarką przestrzenną i taki jest też tytuł głównego dzieła poświęconego, jak sam pisze, ponownemu odkryciu geografii ekonomicznej – *The Spatial Economy* [Domański 2010, s. 12].

4. Reorientacje podejść do nauczania geografii ekonomicznej⁴

Ujęcia przedmiotu – sposoby uprawiania i nauczania geografii ekonomicznej – ulegały zmianom. Praktycznie przez wiele dziesięcioleci, aż do połowy lat 70. XX w., dominował niezmiennie tradycyjny model geografii ekonomicznej i był rozumiany przede wszystkim jako przedstawienie problematyki społeczno-ekonomicznej w aspekcie przestrzennym. Obejmował on różnorodne zagadnienia z zakresu ludności, środowiska, osadnictwa, przemysłu, rolnictwa, transportu itd., uwzględniając niekiedy ich powiązanie. Problematyka ta była również uzupełniana układem regionalnym. Badania naukowe prowadzone według tego modelu odegrały w pracach dydaktycznych i nauczaniu znaczną rolę. Przyczyniły się głównie do nagromadzenia i rozpowszechnienia wielkiej wiedzy empirycznej o zmianach ludności, środowiska, rozwoju regionów przemysłowych czy rolniczych świata itp.

Liczenie zgromadzone informacje z czasem zaczęto przetwarzać w celu wyjaśniania różnorodnych zjawisk, procesów, struktur przestrzennych i ich organizacji. Sięgano po coraz bardziej rozbudowany i skomplikowany warsztat badawczy. Używano do tego coraz bardziej zaawansowanych sposobów badawczych i technik obliczeniowych. Inspiracją w poszukiwaniu nowych koncepcji badawczych stały się metody i modele stosowane w matematyce (np. macierzowe modele przepływów, programowanie liniowe, metody różnic przeciętnych w regionalizacji), fizyce (np. modele grawitacji i potencjału, modele termodynamiczne) czy chemii (np. modele dyfuzji, koncepcja samoorganizacji).

W ten sposób zdefiniowano wiele uogólnień i nowych interesujących koncepcji. W różnorodności struktur i procesów szczególnym przedmiotem zainteresowania stały się te struktury i procesy, które organizują przestrzeń geograficzną oraz tworzą systemy geograficzne i społeczno-gospodarcze. Niektóre z nich przedstawiono w formie modeli. Teoretyczne konstrukcje i analizy wykonane za pomocą zastosowanej aparatury nadały większą wymierność wynikom badawczym. Dokonane przejście od faktografii do

⁴ W rozdziale wykorzystano fragment opracowania W. Budnera i J. Nowaka [2010, s. 100–102].

badania złożonych struktur i procesów niewątpliwie podniosło walor poznawczy i praktyczny formułowanych twierdzeń geograficznych. Takie podejście do nauczania geografii przedstawił w swoim podręczniku *Teoretyczne podstawy geografii ekonomicznej* R. Domański [1987], określając go mianem alternatywnego modelu geografii. Podobną koncepcję podręcznika, zatytułowanego *Geografia ekonomiczna. Zarys teoretyczny*, przedstawił K. Kuciński [1994].

W połowie lat 90. ten nowy paradygmat naukowy zdradzał objawy wyczerpania. Nie oznacza to, że nie stwarzał on dalszych inspiracji do przeprowadzania nowych analiz, rozwijania nowych koncepcji i hipotez czy metod i technik badawczych. Trudno go było zastosować do pojawiających się sytuacji problemowych z celami wielorakimi, konfliktów przestrzennych, znajdowania rozwiązań optymalnych w warunkach dynamicznych i wielokryterialnych. Ponadto był on dość trudny w procesie przekazu dydaktycznego. Niektóre treści, oparte wyłącznie na modelach bez ich egzemplifikacji i odniesień do rzeczywistych przykładów, były trudne w odbiorze i przyswajaniu materiału.

Łącząc tradycyjne podejście w nauczaniu geografii z modelem alternatywnym, S. Leszczycki i R. Domański przedstawili w swoim podręczniku *Geografia Polski społeczno-ekonomiczna* [1992] nowe, skorygowane podejście w nauczaniu geografii. Nazwali je ujęciem komplementarnym, w którym wcześniejsze podejścia miały się wzajemnie uzupełniać. Książka ta, mimo że nie stworzyła pełnego obrazu modelu komplementarnego, była jego udaną próbą. Model ten okazał się efektywnym narzędziem badawczym z jednej strony, z drugiej zaś umożliwił prezentację problemów geograficzno-ekonomicznych odbiegających od tradycyjnego schematu złożonego z elementów środowiska przyrodniczego, zagadnień ludnościowych i osadniczych, regionów ekonomicznych itd. W kolejnych latach model ten nie zastąpił wcześniejszych, ale był konkurencyjny – rozwijany równolegle, głównie do ujęć tradycyjnych, np. J. Wrona i J. Reck – *Podstawy geografii ekonomicznej* [1997], I. Fierla – *Geografia gospodarcza świata* [1998] czy *Geografia gospodarcza Polski* [1994].

Ze względu na dużą dynamikę zjawisk społeczno-gospodarczych oraz trudności w gromadzeniu informacji rozwijanie ujęcia komplementarnego w geografii ekonomicznej (Polski czy świata) byłoby bardzo trudne. Domański w kolejnych swoich pracach zweryfikował komplementarne ujęcie geografii, skłaniając się ponownie do wcześniejszej koncepcji zbliżonej mocno do alternatywnej. W *Zasadach geografii społeczno-ekonomicznej* [1990 i wydania późniejsze] przedstawił on zbiór konstruktów i pojęć sformułowanych

na podstawie hipotez i modeli, a także zasady funkcjonowania zjawisk społeczno-gospodarczych w przestrzeni geograficznej. W kolejnej pracy *Geografia ekonomiczna. Ujęcie dynamiczne* [2004], oprócz tradycyjnych modeli statycznych wprowadził też modele dynamiczne (ekologiczno-ekonomiczne, długie fale rozwoju gospodarczego i inne koncepcje o charakterze dynamicznym). Obszerną i interesującą pracą z najnowszego okresu jest wydana pod redakcją Kucińskiego [2009] *Geografia ekonomiczna*. Nawiązuje ona częściowo do wspomnianego wyżej nurtu rozwijanego przez Domańskiego, z drugiej strony opisuje uwarunkowania gospodarki, jej przestrzenne zróżnicowanie i systemy w różnej skali – z klasycznej perspektywy geograficznej. Podobne podejście zastosował W. Budner [2011].

Ogarniająca świat globalizacja wywołuje poważne dylematy w środowisku nauczycieli akademickich uczących geografii na kierunkach ekonomicznych. Problem stanowi przede wszystkim przedstawienie i wyjaśnienie bardzo dynamicznych przestrzennych konsekwencji wynikających z globalizacji w wymiarze społecznym i gospodarczym oraz związanych z nimi zmian paradygmatu techno-ekonomicznego dla globalnej gospodarki. W rezultacie rodzi się podstawowa kwestia, mianowicie: jakiej wiedzy o przestrzeni ekonomicznej i zachodzących w niej procesach potrzebują obecnie studenci kierunków ekonomicznych. Częściową odpowiedź na tak postawione pytanie daje lektura pracy pod red. Kucińskiego [2011] – *Glokalizacja*, w której autorzy ekonomiści opisują przeplatające się dwa wymiary gospodarki: globalny i lokalny.

5. Ekonomia przestrzenna – próba uzupełnienia tradycyjnego podejścia w ekonomii

Geografia tradycyjnie odgrywała i odgrywa znaczącą rolę w naukach ekonomiczno-przestrzennych. Współczesne zjawiska i procesy przebiegają coraz szybciej – zarówno w czasie, jak i w przestrzeni. Elementy czasu i przestrzeni w analizach geograficznych i ekonomicznych są powiązane. Nie istnieją bowiem procesy rozwijające się w czasie, które można oderwać od przestrzeni, tak jak nie ma miejsc w przestrzeni istniejących poza czasem. To na styku geografii ekonomicznej i ekonomii wykształcała się nowa dyscyplina – *regional science*. Z kolei w planowaniu przestrzennym obok podstawowej dyscypliny urbanistyki, równie ważną rolę odgrywają geografia i ekonomia.

Koniec XX wieku to okres, w którym zaczęły się rozwijać dziedziny wiedzy o wspólnym przedmiocie badań, którym jest ta sama rzeczywistość: system

społeczno-gospodarczy w wymiarze przestrzennym, i środowiskowym. Są to: geografia ekonomiczna, gospodarka przestrzenna (nazywana też regionalistyką), ekonometria przestrzenna czy nowa geografia ekonomiczna. Dyscypliny te wywodzą się niekiedy z różnych tradycji badawczych. Z tego też powodu ich problematyka charakteryzuje się rozległością i dość silnym zróżnicowaniem. Każda z nich jednak uwzględnia aspekty przestrzenne badanych zjawisk ekonomicznych, tzn.: położenie geograficzne, odległość od innych obszarów (bliskość), sąsiedztwo, otoczenie [por. Lewandowska-Gwarda 2013]. W literaturze można się spotkać z równoległym funkcjonowaniem kilku terminów uwzględniających przestrzenne aspekty ekonomii. Ich znaczenie jest podobne. Wynika to z wzajemnego przenikania się dyscyplin badających te same problemy w ramach różnych dziedzin nauki z jednej strony, z drugiej zaś z braku jednolitej, uniwersalnej definicji regulującej, która uwolniłaby chwiejność terminów. W związku z tym podstawowym źródłem wiedzy o przestrzennych wymiarach gospodarki poruszanej w literaturze polskiej jest zarówno geografia ekonomiczna, jak i gospodarka przestrzenna. W literaturze niemieckojęzycznej odpowiednikiem gospodarki przestrzennej jest określenie *Regionalwissenschaft* (lub zamiennie *Raumforschung*), w literaturze francuskiej – *économie spatiale*, w literaturze angielskojęzycznej funkcjonuje odpowiednik *space economy* (lub *spatial economics*), zastąpiony przez Waltera Isarda szerszym wielodyscyplinowym kontekstem *regional science*. Domański [2002, s. 18] twierdzi, że jeśli badania z tego zakresu są prowadzone w obrębie nauk ekonomicznych, a ich przedmiotem jest część rzeczywistości ekonomicznej, to właściwą nazwą jest ekonomika przestrzenna. W celu ujednolicenia nazewnictwa dla całego nurtu badań związanych z przestrzennymi aspektami aktywności ekonomicznych można wprowadzić coraz powszechniej używany termin – ekonomia przestrzenna.

Każdorazowa próba nowego spojrzenia na rzeczywistość gospodarczą wiąże się z pytaniem, czy tradycyjne, aprzestrzenne podejście w ekonomii pozwala właściwie wyjaśnić współczesne procesy społeczno-gospodarcze na świecie. Zdaniem wielu ekonomistów, istnieje potrzeba uzupełnienia teorii ekonomii podejściem bardziej interdyscyplinarnym. Wyrazem tego jest m.in. pojawienie się nowej geografii ekonomicznej jako współczesnego nurtu badawczego ekonomii wprowadzającego pojęcie przestrzeni do analizy ekonomicznej i zmienność przestrzenną gospodarki. Tym oczekiwaniom wychodzi naprzeciw również ekonomia przestrzenna.

Jednoznaczne zdefiniowanie ekonomii przestrzennej okazuje się dość trudne, podobnie jak np. gospodarki przestrzennej. Można przyjąć [za: Warf

2006], że geografia ekonomiczna jest nauką badającą, jak działalność ekonomiczna jest rozłożona na powierzchni Ziemi w różnych skalach przestrzennych, tj. od lokalnej do globalnej, i jak się zmienia zarówno w czasie, jak i przestrzeni. Wynika z tego, że geografia ekonomiczna formułuje zasady pozwalające na wyjaśnienie i zrozumienie działalności ekonomicznej miejsc, regionów itp. oraz istniejących zależności przestrzennych jako efektu wzajemnie powiązanych sił stymulowanych przez naturę, kulturę oraz indywidualną i grupową aktywność człowieka [Knox i Marston 2001]. Ekonomia z kolei – jak twierdzą D. Begg, K. Fischer i R. Dornbusch [2003] – jest nauką badającą, w jaki sposób społeczeństwo gospodarujące decyduje o tym, co, jak i dla kogo wytwarzać. Ten tok myślenia prowadzi do wniosku, że ekonomia przestrzenna jest nauką badającą, w jaki sposób społeczeństwo gospodarujące decyduje nie tylko o tym, co, jak i dla kogo, ale również gdzie wytwarzać. W podobnym duchu wypowiada się B. Stachowiak [2013, s. 209], uznając ekonomię przestrzenną za naukę zajmującą się badaniem decyzji gospodarczych podejmowanych przez podmioty gospodarcze funkcjonujące na określonej przestrzeni w warunkach nieograniczonych potrzeb, a ograniczonych zasobów. W tym wypadku pytania badawcze stawiane przez podmioty gospodarcze powinny zostać uzupełnione o kwestie: kiedy i dlaczego zlokalizować i rozwijać swoją działalność, by uzyskać przewagę lokalizacyjną nad konkurencją.

Wypracowanie konstruktywnych odpowiedzi na zadane wyżej pytania wymusza, zdaniem Stachowiaka [2013, s. 212], identyfikację zbioru atutów lokalizacyjnych, ekonomicznych, geograficznych, społeczno-kulturowych oraz politycznych, które uwypuklałyby specyficzne strukturalne warunki i cechy poszczególnych gospodarek krajowych wyróżniających się atrakcyjnością na tle innych gospodarek. Atuty te charakteryzują się zmiennością w czasie i przestrzeni oraz w zależności od branż.

6. Potrzeba nowego podejścia w nauczaniu studentów kierunków ekonomicznych

Zmieniająca się rzeczywistość gospodarcza wraz z postępującą globalizacją wywołuje poważne dylematy w środowisku nauczycieli akademickich uczących dotychczas geografii na kierunkach ekonomicznych. Problem stanowi przede wszystkim przedstawienie i wyjaśnienie bardzo dynamicznych przestrzennych konsekwencji wynikających z globalizacji w wymiarze społecznym i gospodarczym oraz związanych z tym zmian paradygmatu

techno-ekonomicznego dla gospodarki. W rezultacie rodzi się podstawowe pytanie, mianowicie: jakiej wiedzy „ekonomiczno-przestrzennej” potrzebują obecnie studenci kierunków ekonomicznych.

Ekonomii przestrzennej, jako propozycji przedmiotu nauczania na kierunkach ekonomicznych, należy postawić następujące ogólne cele:

- prezentacja podstawowych zjawisk i procesów w rozwoju miast i regionów, gospodarek narodowych, gospodarczych ugrupowań integracyjnych oraz gospodarki światowej;
- przedstawienie systemowego podejścia do opisu i zrozumienia złożonych i powiązanych ze sobą struktur ekonomiczno-przestrzennych, ich uwarunkowań (w tym geopolitycznych);
- ukazanie podstawowych ekonomicznych mechanizmów funkcjonowania systemów gospodarczo-społecznych w różnych skalach – od lokalnej (miasta) do globalnej (gospodarka światowa);
- wyjaśnienie związków zachodzących pomiędzy sferami: ekonomiczną, społeczną i przyrodniczą, z uwzględnieniem koncepcji rozwoju trwałego i zrównoważonego, szczególnie w kontekście zarządzania podmiotami gospodarczymi.

Uogólniając jeszcze bardziej, można stwierdzić, że chodzi o zapewnienie studentom zdobycia wiedzy o:

- przestrzennych konsekwencjach obecnych procesów gospodarczych (stan),
- dynamice zjawisk czasoprzestrzennych (proces),
- współzależnościach zjawisk i procesów ekonomiczno-społeczno-środowiskowych (relacje).

Wiedza ta prowadzi m.in. do wykształcenia umiejętności oceny poziomu i możliwości rozwoju miast, regionów, krajów czy analizy realności i możliwości wdrożenia koncepcji rozwoju trwałego i zrównoważonego w określonych uwarunkowaniach. W obszarze kompetencji społecznych słuchacz powinien być zdolny m.in. do: oceny i wyboru optymalnego kierunku rozwoju miasta/regionu/kraju; identyfikacji problemów rozwojowych i dokonania wyboru optymalnych rozwiązań; ustalenia hierarchii priorytetów rozwoju w zgodzie z postulatami koncepcji rozwoju trwałego i zrównoważonego.

W wykładzie z ekonomii przestrzennej istotne jest, by uwzględnić trzy wymienione wyżej, pożądane aspekty wiedzy (stan-proces-relacje). Przedstawiona wcześniej krótka charakterystyka podejść do nauczania geografii ekonomicznej realizowanych w ciągu ostatnich dziesięcioleci akcentuje dwa główne nurty metodyczne. Starano się z jednej strony dostarczać teoretycznej wiedzy o procesach w przestrzeni, prezentując podejście ukierunkowa-

ne na ich omawianie, powiązania, modele geograficzne, dążąc do pokazania odkrytych prawidłowości w procesach. Z drugiej strony ciągle obecne było podejście wyrastające wprost z tradycyjnej geografii regionalnej dającej uporządkowaną wiedzę o poszczególnych obszarach uwzględniające różną skalę przestrzenną. Niewątpliwie oba podejścia dostarczały studentom użytecznej i uzupełniającej się wiedzy o zjawiskach społeczno-gospodarczych w sytuacji względnej stabilności tych zjawisk. Obecnie jednak następujące przyspieszenie przemian powoduje, iż można się spotkać z kwestionowaniem przydatności wiedzy przekazywanej tylko z zastosowaniem dotychczasowych podejść.

Niewątpliwie niezbędnym elementem wiedzy studentów na kierunkach ekonomicznych jest kształtowanie się podziału świata na centrum i peryferie z uwzględnieniem obecnej wielostopniowej złożoności przestrzeni (od poziomu lokalnego po ogólnoswiatowy) i wpływ nowych technologii w dziedzinie produkcji, transportu, komunikacji i przepływów finansowych. Globalizacja kształtuje nowy obraz świata, co najbardziej uwidacznia się w procesach gospodarczych. Poza procesami ujednolicania świata zauważalne są również liczne przykłady rosnącego jego różnicowania. Analiza tego różnicowania pozwala się skupić na mechanizmach zachodzących procesów, działających czynnikach, uwarunkowaniach i następujących konsekwencjach. Przedstawienie pojęcia globalizacji pozwala powiązać globalną skalę zjawisk z konkretnymi lokalizacjami zjawisk społeczno-kulturowych, osadniczych i gospodarczych. Jest to niezbędny element wiedzy ekonomistów, pozwalający podejmować w przyszłej pracy zawodowej właściwe i odpowiedzialne decyzje. Połączenie analiz w różnych skalach geograficznych umożliwia spojrzenie na globalną konkurencję gospodarczą przy uwzględnieniu lokalnych aspektów społecznych i środowiskowych.

Kolejnym ważnym zagadnieniem jest kompresja czasu i przestrzeni związana z pojawieniem się paradygmatu technoekonomicznego i przejściem od fordowskiego systemu produkcji masowej do elastycznego systemu postfordowskiego, opartego na zaawansowanej technologii informacyjno-komunikacyjnej. Przedstawienie przestrzennych konsekwencji tego procesu jest także ważnym i atrakcyjnym elementem współczesnej wiedzy geograficznej ekonomistów. Pokazanie różnic między społeczeństwami i gospodarkami w zależności od stopnia wykorzystywania informacji jako podstawowego czynnika produkcji jest dalszym ważnym aspektem współczesnej wiedzy ekonomicznej. Wykłady powinny zmierzać do zaprezentowania konkretnych przejawów funkcjonowania gospodarki informacyjnej w przestrzeni geograficznej i ich geograficznych konsekwencji w sferze społecznej i osadniczej. Tematyka ta umożliwia zaprezentowanie dominującej roli

obszarów metropolitalnych w kształtowaniu gospodarki opartej na wiedzy przy jednoczesnym ukazaniu odmienności charakteru i funkcji tych obszarów w różnych częściach świata [Budner i Nowak 2010].

Innym ważnym aspektem, który może być omawiany na wykładach z ekonomii przestrzennej, są konsekwencje przestrzenne współczesnych zmian zachodzących w funkcjonowaniu instytucji ponadnarodowych czy organizacji pozarządowych. Szczególnie istotne są różnice w przestrzennym zachowaniu tych podmiotów ze względu na ich zaangażowanie w globalne procesy gospodarcze oraz przyjmowane różne strategie lokalizacyjne czy wykorzystywane technologie. Omawianie przestrzennych skutków ich działalności stanowi więc ważny element budowania wiedzy przyszłych ekonomistów o współczesnej gospodarce.

Zakres tematyki ekonomii przestrzennej jest zatem bardzo obszerny i trudny do wyczerpania w trakcie standardowego wykładu 30 godzin. W tematyce wykładów można zaproponować wyjaśnienie m.in. takich problemów, jak: przestrzenne uwarunkowania działalności gospodarczej, konkurencyjność terytorialna (miast, regionów, gospodarek narodowych), atrakcyjność inwestycyjna obszarów, wymiar przestrzenny gospodarki opartej na wiedzy, lokalne i globalne wymiary gospodarki, znaczenie miast (metropolii) we współczesnym świecie, polityka rozwoju obszarów (w tym teorie wzrostu), kształtowanie się klastrów i specjalizacji gospodarczych, inteligentne specjalizacje terytorialne itp.

Podsumowanie

Pogłębianie się procesów międzynarodowej integracji i globalizacji przy jednoczesnym rozwoju nurtu geografii teoretycznej i ilościowej zwróciło uwagę wielu ekonomistów, którzy wskazują na wzrastającą rolę wiedzy ogólnej na temat przestrzennej organizacji gospodarki – światowej, narodowej, regionów czy miast. Wyrazem tego jest m.in. przyznanie amerykańskiemu ekonomście P. Krugmanowi Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii. Jest to swoisty dowód na to, że trudno współcześnie zostać ekonomistą, nie rozumiejąc procesów społeczno-gospodarczych w przestrzeni. Podobnie geograf nie znający podstaw ekonomii nie zrozumie obrazu gospodarki i jej funkcjonowania. Ekonomia wzbogaca geografę, tak jak geografia wprowadza do głównego nurtu ekonomii nowe elementy.

We współczesnym świecie ekonomista musi znać podstawy geografii ekonomicznej, nie może zajmować się działalnością gospodarczą, niewiele

wiedząc o społeczno-gospodarczym zróżnicowaniu świata, nie rozumiejąc odmienności regionalnych uwarunkowań gospodarek, kultur i społeczności, nie zdając sobie sprawy ze zróżnicowania i regionalnej specyfiki warunków rozwoju ekonomicznego. Błędne jest przekonanie, że studiujący nauki ekonomiczne wynoszą niezbędną wiedzę o przestrzeni geograficznej ze szkoły średniej oraz że mogą ją wystarczająco uzupełniać samodzielnie. Wiedza ta nie polega jedynie na gromadzeniu faktów – jej istotą są prawa i modele wyjaśniające funkcjonowanie społeczeństwa i gospodarki w przestrzeni, a ich sformułowanie wymaga dysponowania niezbędnymi narzędziami analizy i wzorcami rozumowania, których dostarcza współczesna geografia ekonomiczna czy ekonomia przestrzenna wykładana na poziomie akademickim [Kudłacz i Wrona 2010].

Elementy geografii ekonomicznej były zawsze obecne w wielu przedmiotach podejmujących przestrzenne aspekty zjawisk i procesów wykładanych na kierunkach ekonomicznych na różnych uczelniach w Polsce (m.in. SGH w Warszawie czy UE w Krakowie i Poznaniu), a także poza jej granicami. Najszerzej są one ujmowane w ramach przedmiotów związanych z prowadzeniem kierunku gospodarka przestrzenna. Na niektórych uczelniach idea ekonomii przestrzennej jest wykładana w ramach przedmiotu o tej samej nazwie (wykłady i ćwiczenia). Inne zaś uruchomiły nawet studia o specjalności ekonomia przestrzenna (np. Wielkopolska Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna w Środzie Wlkp.).

Bibliografia

- Begg, D., Fischer, K., Dornbusch, R., 2003, *Ekonomia: mikroekonomia*, PWE, Warszawa.
- Budner, W., 2011, *Geografia ekonomiczna. Współczesne zjawiska i procesy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
- Budner, W., Nowak, J., 2010, *Wpływ globalizacji na zmianę podejścia do nauczania geografii*, Studia i Prace UE w Krakowie, nr 8, w: Kudłacz, T., Wrona, J. (red.), *Geografia w naukach ekonomiczno-przestrzennych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.
- Domański, R., 1987, *Teoretyczne podstawy geografii ekonomicznej*, PWE, Warszawa.
- Domański, R., 1990 (kolejne wyd.: 1993, 1995, 1998), *Zasady geografii społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Domański, R., 2002, *Gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Domański, R., 2004, *Geografia ekonomiczna. Ujęcie dynamiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Domański, R., 2010, *Nowa geografia ekonomiczna według Paula Krugmana*, *Prace z gospodarki przestrzennej*, Zeszyty Naukowe, nr 161, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
- Fierla, I. (red.), 1994 (kolejne wyd.: 1995, 1998, 2001, 2004), *Geografia gospodarcza Polski*, PWE, Warszawa.
- Fierla, I. (red.), 1998 (kolejne wyd.: 2000, 2003, 2005), *Geografia gospodarcza świata*, PWE, Warszawa.
- Knox, P., Marston, S., 2001, *Places and Regions in Global Context: Human Geography*, Prentice Hall.
- Kuciński, K., 1994, *Geografia ekonomiczna*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Kuciński, K., 1999, *Gospodarka współczesnego świata*, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Kuciński, K. (red.), 2009, *Geografia ekonomiczna*, Oficyna Wydawnicza Wolters Kluwer business, Kraków.
- Kuciński, K. (red.), 2011, *Glokalizacja*, Difin, Warszawa.
- Kudłacz, T., Wrona, J., 2010, *Geografia w naukach ekonomiczno-przestrzennych*, *Studia i Prace Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, nr 8, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.
- Leszczycki, S., Domański, R., 1992, *Geografia Polski społeczno-ekonomiczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lewandowska-Gwarda, K., 2013, *Rola przestrzeni w badaniach ekonomicznych*, *Acta Universitatis N. Copernici, EKONOMIA XLIV/1*, Toruń.
- Rykiel, Z., 2006, *Podstawy geografii politycznej*, PWE, Warszawa.
- Stachowiak, B., 2013, *Wykorzystanie ekonomii przestrzennej w procesach rozwoju gospodarczego*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach*, nr 97.
- Wrona, J., Reck, J., 1997 (kolejne wyd.: 2004, 2006), *Podstawy geografii ekonomicznej*, PWE, Warszawa.
- Warf, B. (ed.), 2006, *Encyclopedia of Human Geography*, Sage, London.